

Agyagási Klára

A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához

1. Bevezetés

A tatár nyelvjárásokban meglévő volgai bulgár elemek kérdését elsőként Róna-Tas András 1976-ban megjelent munkája tárgyalta.¹ Ebben 16 olyan kazányi tatár (és esetenként baskír) dialektizmust sorolt fel, amelyekben a tatár szavak bulgár eredetének ismérve a *ĵ* (< **y*) és *č* (< **č*) tatár affrikáták helyén álló *š* volt, amely az óbulgár **ĵ* és **č* egybeesésének következtében létrejött **š* spiráns helyettesítése.² Mai ismereteink szerint a **ĵ*, **č* > *š* változás a volgai bulgár 1. és 3. nyelvjárását jellemezte, az *š* pedig ezekben a nyelvváltozatokban már a kései ótörök korban, a tatárjárás előtt megjelent.³ Róna-Tas e cikkének címében csak volgai bulgár szavakat említett a tatár nyelvjárásokban, de nem tért ki arra a kérdésre, hogy a nyelvi kapcsolatok mely típusa valósult meg a volgai bulgár–tatár érintkezések során.

Két évtized múltán cikksorozatban foglalkoztam a témával, amelyben a bulgár nyelvi hatás tanulmányozását kiterjesztettem a mari nyelvjárások volgai bulgár elemeire is.⁴ Célom a bulgár elemek feltárása volt azon hangtani sajátságok alapján, amelyeket Ligeti Lajos a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak vizs-

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.2.25>

¹ Róna-Tas András, Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages. In: *Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. by Gyula Káldy-Nagy. Budapest, 1976, 169–175.

² Róna-Tas 16 példáját további eggyel ki lehet egészíteni: TatB *šireb* 'tark, fest, hart' (Árpád Berta, *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76*. Budapest, 1988, 336) Tat *širēb* ← VB **širip* < ny.ótör. **jarip*, vö. k.ótör. *yarp* 'firm, solid' (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972, 957).

³ Agyagási Klára, *Chuvash Historical Phonetics*. (Turcologica, 117.) Wiesbaden, 2019, 45–55.

⁴ Klára Agyagási, Ein neues Mitglied der türkischen Wortfamilie mit der Bedeutung 'Zwilling'. In: *Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson. On his Sixtieth Birthday, 8 March 1996*. Ed. by Árpád Berta–Bernt Brendemoen–Claus Schöning. (Transactions, 6.) Uppsala, 1996, 19–21; Uő., A Volga-Bulgarian Loan-Word in a Kazan Tatar Dialect Spoken in Diaspora. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1997) 11–15; Uő., Some Middle Bulgarian Loan Words in the Volga Kipchak Languages. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2002) 25–28; Uő., A Volga-Bulgarian Loan-Word in Mari Dialects: *šârča* 'glass bead'. *Studia Etymologica Cracoviensia* 10 (2005) 9–14.

gálata során „csuvasos jegyeknek” nevezett.⁵ A „csuvasos jegyek” helyett ma már nyilvánvalóan helyénvalóbb „ogur” vagy „bulgár jegyekről” beszélnünk, hiszen az újabb kutatások bebizonyították, hogy a csuvasos típusú mássalhangzórendszer más török nyelvekhez képest szokatlan hangtani változásainak többsége nemcsak a csuvas nyelvre és bulgár elődjére, hanem a volgai bulgár nyelv középső nyelvjárására és részben a harmadik dialektusára is jellemző volt.⁶

E sajtásokok közül a legrégibb és a legalapvetőbb a rotacizmus és a lambdacizmus.⁷ Előbbi kritériumot sikerült megtalálnom a tatár nyelv központi nyelvjárásának (t-ya-krš) változtatában a *jękräč* ’ikrek’ szavában (vö. csuv. *yěķēr*; ma. *iker*; tat. irod. *igēz*, k.ótör. *ekkiz* ’ikrek’).⁸

Kronológiai szempontból ugyancsak régi a nyugati ótörök *si/si>ši/ši* pozicionális változás, amely már a magyar nyelv ogur jövevényszavaiban is jelen volt,⁹ csakúgy, mint a szláv nyelvek korai dunai bulgár kölcsönszavaiban.¹⁰ Ezt a kritériumot hordozza a központi tatár nyelvjárás kargalinszki helyi változatának *širdir-* ’összeken’ igéje, vö. tat. irod. *šir-* ’ua.’ (→ csuv. *sēr-* ’mázol’), amely a kínai *ts’ir* ’festék, máz’ főnévre vezethető vissza. A szó előfordul a keleti ótörök írásos emlékekben, továbbá, *š*-kezdőhanggal, nyugati ótörök jövevényként a közép-mongolban is.¹¹

További volgai bulgár hangtani kritérium a szóközépi és szóvégi helyzetben lejátszódott *n>m* változás, melyben az *-n* a PT **-ŋ* változási rendjét követi. Ez a változás a magyar nyelv ótörök jövevényszavai tanúbizonysága alapján úgyszintén a Volgához való felvándorlás előtt zajlott le a nyugati ótörök nyelvváltozatokban.¹² Az *n>m* változás eredményét mutatja a központi tatár nyelvjárás

⁵ Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, 9–52.

⁶ Ld. Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics*, 35–95.

⁷ E hangváltozások részleteiről Róna-Tas átfogó tanulmányt tett közzé Berta Árpáddal írott nagymonográfiájában: András Róna-Tas–Árpád Berta, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. (Turcologica, 84.) Wiesbaden, 2011, 1104–1114.

⁸ Agyagási, *Ein neues Mitglied*, 19.

⁹ Ligeti, *i. m.*, 18–19; Róna-Tas–Berta, *i. m.*, 1097; Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics*, 55–58.

¹⁰ Anna Dybo, Bulgars and Slavs: Phonetic Features in Early Loanwords. In: *Studies on the Turkic World. Festschrift in Honour of Stanislaw Stachowski*. Ed. by Elżbieta Mańczak-Wohlfeld–Barbara Podolak. Kraków, 2010, 26.

¹¹ Bővebben Agyagási, A Volga-Bulgarian Loan-Word in a Kazan Tatar Dialect, 14. A tatár irodalmi nyelvi alak etimológiájáról ld. Rifkat G. Äxmätjanov, *Tatar teleneņ etimologik süzlege*. II. Kazan, 2015, 191.

¹² A részleteket ld. Róna-Tas–Berta, *i. m.*, 1085–1086; Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics*, 9, 79–80.

döbyäzi változatában feljegyzett *čēm* 'igazi, valódi' szó,¹³ amely a volgai bulgár központi nyelvjárásából kerülhetett oda (VB₂ **čēm* < ny.ótör. *čim*, vö. k.ótör. *čin* 'pravda, istina'¹⁴ ← kínai *čín* 'ua.').

Az adatok azt mutatják, hogy a központi tatár nyelvjárás különböző helyi változataiban volgai bulgár hangtani kritériumok sorát felvonultató szóréteg van jelen, amelyet korábbi munkáimban volgai bulgár jövevényszavakként minősítettem. E szóréteg jellegzetessége, hogy az egyes volgai bulgár hangváltozások eredményei csak egészen kevés számú példában jelennek meg, földrajzilag szűken behatárolt térségben: a kazányi tatár központi nyelvjárásának a Volga-Káma összefolyásától északkeletre, az erdős övezetben (a Kazan–Dzsüketau városok által közrefogott térségben¹⁵) beszélt vagy onnan kirajzott (lásd Orenburg megyében a kargalinszki) helyi változataiban. Megkerülhetetlen a kérdés, hogy mikortól kezdődő és milyen típusú történeti kapcsolat lehetett a Volgai Bulgár Birodalom központjában beszélt volgai bulgár nyelvjárás és az ugyanazon a területen mára a kazányi tatár központi nyelvjárásává váló kipszak nyelvváltozat között.

2. A központi kazányi tatár–volgai bulgár nyelvi kapcsolatok történeti háttere

A kazányi tatár–volgai bulgár kapcsolatok kezdetéről régóta nagy vita zajlik mind a történettudományban, mind a nyelvtudományban. Ennek korábbi állomásait itt nem idézem fel, csupán a jelenlegi helyzetet mutatom be. Mára három különböző álláspont rajzolódott ki a kezdetekre vonatkozóan.

2.1. Kipszak–volgai bulgár párhuzamos kontinuitás a Volgai Bulgár Birodalomban

Az utóbbi két évtized hivatalos tatár történettudományának álláspontja szerint¹⁶ a Volgához felvonuló és a 10. század elején ott államot alapító népesség

¹³ Az adat forrása a D. B. Ramazanova és T. H. Häyraudinova által összeállított *Tatar teleneŋ zur dialektologik süzlege*. Kazan, 2009, 744. A szó hátul képzett magánhangzós változata is jelen van a központi tatár nyelvjárás kasanartí lokális változatában. Ld. még Agyagási, Some Middle Bulgarian Loan Words, 26–27.

¹⁴ *Drevnetjurkskij slovar'*. Red. Vladimir M. Nadeljaev et alia. Leningrad, 1969, 148–149.

¹⁵ Ld. a tatárjárás előtti volgai bulgár települések térképeit K. A. Rudenko, *Istorija arheologičeskogo izučenija Volžskoj Bulgarii X–načalo XIII vv.* Kazan, 2014, 3, 112, 113. Köszönet illeti Zimonyi Istvánt a kötethez való hozzáféréshez nyújtott segítségéért.

¹⁶ Legtömörebben kifejtve a „Tatary” címszó alatt: *Tatarskij énciklopedičeskij slovar'*. Red. A. V. Garzavina–R. N. Dautov–V. V. Kuz'min. Kazan, 1999.

a kezdetektől fogva soknyelvű közösség volt. A hatalmat birtokló szűk vezető elit állhatott ogur eredetű, illetve kazár nyelvet beszélő klánokból, de a teljes népesség soraiba nomád besenyő, polovec, burtasz, valamint különböző finn-ugor és ősszláv nyelvet beszélő csoportok csatlakoztak a felvándorlás során a 7. századtól. E tézis legfőbb bizonyítékának Maxmud-al-Qāšyarī 11. században keletkezett szótárának azt a híradását tekintik, mely szerint a volgai bulgárok nyelvét szemléltető szavak között kipszak hangtani kritériumot (-δ->-γ-) mutató szó (*qayīn* 'nyírfa'¹⁷) fordul elő.

A kipszak nyelvi folytonosság elmélete azonban nincs kellően bizonyítva. A besenyő és burtasz etnikum nyelvéről semmilyen forrás nem áll rendelkezésre, a polovec töredékek Volgához való felvándorlásáról nem szólnak a Volgai Bulgár Birodalmat jól ismerő muszlim források.¹⁸ Qāšyarī nem járt a Volgai Bulgár Birodalomban, a volgai bulgár nyelvre vonatkozó értesülései kereskedőtől, másodkéz forrásból származhatnak. De a legerőteljesebb érv a volgai bulgár–kipszak nyelvi kontaktusok korai meglétével szemben szociolingvisztikai természetű. A volgai bulgár hatalomgyakorló elit a Volga-vidéken már a 10. században domináns pozícióba került a birodalom hatalmat nem gyakorló többi etnikumával szemben, ami a nyelvi kapcsolatok megélénküléséhez vezetett. Ennek köszönhetően a korai volgai bulgár nyelvi kód lexikális és nem lexikális elemeinek a szomszédos kontaktusnyelvekbe való bemásolása következett be.¹⁹ Amennyiben jelentősebb kipszak csoportosulás lett volna jelen a Volgai Bulgár Birodalomban már a 9. századtól fogva, úgy nyelvében érvényesülni kellett volna a volgai bulgár nyelvi dominancia következményeinek. E kipszak nyelvi változatnak a szókészletében meg kellett volna jelenniük valamely ogur típusú nyugati ótörök nyelvjárás hangtani vagy egyéb sajátosságainak, (mint például a hosszú *ā* diftongizációja szókezdő helyzetben vagy *tā*, *sā*, illetve *qā* hangkapcsolatban, a szóközépi -δ- ogur mintára zajlott változása, a -g->-γ-> 0 korai lejátszódása stb.), és e sajátosságoknak tükröződnie kellene a kazányi tatár nyelvjárásokban a kipszak kontinuitás jegyében. Ilyen jelenségek azonban nem kerültek elő a kazányi tatár nyelv egyetlen helyi változatából sem.

¹⁷ A szó előfordulásáról Qāšyarī és egyéb 11. századi arab írásos török forrásban ld. András Róna-Tas, *The Periodization and Sources of the Chuvash Linguistic History*. In: *Chuvash Studies*. Ed. by András Róna-Tas. Budapest, 1982, 163–164.

¹⁸ Ld. István Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*. (Studia Uralo-Altaica, 32.) Szeged, 1990; Zimonyi István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Budapest, 2005.

¹⁹ A részleteket ld. András Róna-Tas, *Turkic Influence on the Uralic Languages*. In: *The Uralic Languages*. Ed. by Denis Sinor. Leiden–New York, 1988, 760–768; Klára Agyagási, *Language Contact in the Volga-Kama Area*. In: *The Szeged Conference. Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics Held on August 20–22, 2010 in Szeged*. Ed. by Éva Kincses-Nagy–Mónika Biacsi. (Studia Uralo-Altaica, 49.) Szeged, 2012, 21–37.

2.2. Volgai bulgárok 14. századi kihalása (bubópestis) – kipcsak kontinuitás

A volgai bulgárok 14. század végi gyors és hirtelen eltűnését Uli Schamiloglu már 1991-ben a pestis megjelenésével hozta összefüggésbe.²⁰ Megfigyelése szerint 1358-ból maradt fenn az utolsó *r*-török nyelvű sírfelirat, ezt követően már csak köztörök nyelvűek ismertek. Bemutatja a bubópestis terjedésének általa feltételezett útvonalát orosz és európai történeti forrásokra hivatkozva, és arra a következtetésre jut, hogy a 14. század második felében előbb az orosz területeken (főleg városokban), majd az Arany Horda déli területein hatalmas népességvesztés következett be. A pestisjárványnak feltevése szerint a sírfeliratokat hátrahagyott volgai bulgárok és nyelvük teljességgel áldozatul estek,²¹ miközben viszont a *z*-török nyelv folytonossága nem szakadt meg. Ezt a *z*-török sírfeliratok folytonossága bizonyítja. Schamiloglu újabb, 2016-os tanulmányában²² a pestis pusztításának kultúrtörténeti következményéről is szól: az Arany Horda idején a Volga-vidéken használt közép-ázsiai turki irodalmi nyelvet a 14. századot követően egy olyan arab írásos írott nyelv váltotta fel, amely jelentős mértékben a helyi kipcsak népnyelven alapult. Ezt a népnyelvet pedig a 15. században a pestis miatt elnéptelenedett területekre délről érkező és a Kazányi Kánság létrehozásában résztvevő kipcsak népesség beszélhette. Schamiloglu értelmezése szerint a nagy etnikai átrendeződést a Volga-vidéken nem a mongolok előli menekülés, hanem a pestisjárvány okozta, és nem a 13. század közepén, hanem a 14. század második felében történt. A pestisjárvány pedig egyfajta lakosságcserét eredményezett: a volgai bulgárok kihaltak (legalábbis az 1. és a 2. nyelvjárást beszélők), az elgyérült kipcsak lakosságot pedig újonnan érkezők váltották fel.

Ebben az interpretációban vannak részigazságok. Már bizonyítást nyert, hogy a pestis vírusa jelen volt Bolgariban, lásd előbb. Az is forrásokkal alátámasztott tény, hogy Ulu Mohamed a Kazányi Kánság létrehozása (1438) előtt a Krím ura volt, ahonnan érkezhettek Kazányba déli kipcsak katonai erők. De nem ad választ arra a kérdésre, hogy a központi kazányi tatár nyelvjárásba korábban bekerült (és az 1. pontban tárgyalt) volgai bulgár lexikális elemek

²⁰ Uli Schamiloglu, The End of Volga Bulgarian. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged, 1991, 157–163.

²¹ Időközben az archeogenetikai kutatások Bolgari területéről származó, 1350–1400 közé datált emberi maradványokban is azonosították a Yersinia pestis genomját, tehát igazolták a pestisjárványt a 14. század második felében a volgai bulgár fővárosban. Vö. Maria A. Spyrou et al., Historical Y Pestis Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics. *Cell Host & Microbe* 19 (2016) 874–881. A cikk megküldéséért Uli Schamiloglut illeti a köszönet.

²² Uli Schamiloglu, The Plague in the Time of Justinian and Central European History: An Agenda for Research. In: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Ed. by István Zimonyi–Osman Karatay. (Turcologica, 14.) Wiesbaden, 2016, 293–311.

hogyan maradhettek fenn, ha időközben a volgai bulgárok kihaltak, és megtörtént a kipszak nyelvű lakosság kicserélődése.

2.3. Volgai bulgár behódolás a 13. században: etnikai asszimiláció, nyelvi kódváltás

A Volgai Bulgárország fővárosának 1236. évi eleste után, amikor a mongolok oldalán kipszakok tömegei özönlöttek a Volga-vidékre az Arany Horda katonai segédnépeiként, a volgai bulgár vezető rétegnek nem maradt esélye kiegyenlített kipszak–volgai bulgár nyelvi kontaktusokra. A vereséggel együtt járt, hogy megszűnt a volgai bulgár nyelv dominanciája a térségben, és már nem álltak fenn a szókölcsonzés addig szokásos politikai feltételei az újonnan létesülő kipszak–volgai bulgár nyelvi érintkezésekben.

A szókölcsonzés folyamata mindig tartós élő kontaktust és földrajzi közelséget feltételez legalább két, egy időben létező, önálló nyelv (forrásnyelv és cél nyelv) adott területi változatai között, ahol a forrásnyelv nyelvi dominanciájánál fogva vagy attraktív szókészleteti elemeinek köszönhetően másolási mintául szolgál a cél nyelv számára. Ennek következtében a cél nyelvben (vagy annak valamely helyi változatában) megjelenik egy új szókészleteti réteg, amely a forrásnyelvre jellemző struktúrákat hordozza. Ilyenkor a forrásnyelv kódjának részleges másolása megy végbe,²³ ha pedig kellő mennyiségű másolt szó jött létre, a cél nyelvi alakok felépítése alapján kirajzolódhat a forrásnyelv fonéma- és szerkezeti szabályrendszere.²⁴

A tatár nyelvjárások bulgár elemei esetében nem teljesülnek a szókölcsonzés itt leírt feltételei. Először is, nem beszélhetünk tartós érintkezésről két önálló nyelv (a volgai bulgár központi nyelvjárása és a középkipszak középső nyelvjárása) között. A volgai bulgár központi nyelvjárásának lexikális elemei semmi esetre sem lehettek attraktív minták a középkipszak nyelvváltozatokat beszélők számára, minthogy az a közösség, amely a volgai bulgár nyelv középső dialektusát beszélte, vert helyzetben megadásra kényszerült. Ez azt jelentette, hogy fizikai fennmaradása érdekében le kellett mondania ogur típusú anyanyelvének megtartásáról, és mint etnikai közösség, az asszimiláció útjára kényszerült. Azok a szavak, amelyek a tatár nyelvjárásokban ma is használatosak, és amelyek megőrizték az úgynevezett bulgár hangtani sajátosságokat, úgy tekintendők,

²³ A kódmásolás fogalmát Lars Johanson vezette be, elméletének részletes kifejtését 2002-ben megjelent monográfiája tartalmazza. Vö. Lars Johanson, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*. Richmond, 2002, 8–19.

²⁴ Ezzel az elméleti háttérrel határozta meg Róna-Tas András a nyugati ótörök nyelv fonológiáját a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai alapján. Vö. Róna-Tas–Berta, *i. m.*, 1071–1124.

mint a nyelvváltás folyamatát élő bulgárok beszédében képzett speciális bulgár hangok vagy hangkombinációk reliktumai. E szavak történetében nem különül el egy forrásnyelvi és célnyelvi közösség. Egy és ugyanazon nyelvközösség, amely a volgai bulgár nyelv középső dialektusát beszélte korábban, a 13–14. században a kétnyelvűség vélhetően rövid időszaka után, két-három nemzedék folyamán nyelvi kódot cserélt. Etnikumtörténeti szempontból nyilván figyelembe kell venni, hogy a 14. század második felében megérkező pestisjárvány miatt lehettek veszteségeik. Éppen emiatt kellett menedéket keresnie e közösségnek távol a nyílt síkságtól és a városoktól. Ideális megoldásnak tűnhetett a Bolgaritól északra és északkeletre, a Volga és Káma magas partján lévő erdős övezetbe való áttelepülés.²⁵

A volgai bulgár közösség a kódváltás során²⁶ egyes szavak esetében elszórtan, középkipcsek nyelvhasználatában is megőrizte anyanyelvének néhány jellemző fonetikai jegyét (bulgár elemét), a szavak hangalakjának további elemei azonban a kipcsek fonémák változási rendje szerint módosultak. Azok a szavak pedig, amelyek bulgár elemeket hordoznak, és amelyek máig fennmaradtak a tatár nyelvjárások helyi változataiban, úgy tekintendők mint a volgai bulgár nyelv kihalt középső dialektusának szubsztrátumjelenségei.

Mint hogy a központi kazányi tatár nyelvjárásban előforduló volgai bulgár lexikális elemek kontaktusnyelvészeti és történeti hátterének három lehetséges koncepciója közül egyértelműen a harmadikat tartom legalkalmasabbnak a nyelvi jelenségek magyarázatára, az alábbiakban ez alapján mutatok be néhány újabban talált volgai bulgár szubsztrátumnyelvi példát.

3. Š (<si/si> kezdetű volgai bulgár szavak a tatár nyelvjárásokban

Mint ismeretes, a <si/si> š változás a nyugati ótörök nyelv ogur dialektusaiban kétféleképpen történt. A primer folyamatban (lásd lentebb az *a* szakaszt) a kiindulópont a szó eleji *s* hang után álló hosszú *ā* magánhangzó volt, amely első lépésben diftongizálódott, majd pedig a diftongus *-i* siklóhangjának hatására az *s* hang *š*-re változott: *sā* > *sja* > *ša*. A szekunder variánsban (lásd a *b* szakaszt) az *s* minden esetben *š*-re módosul, amikor az *s* után akár elöl, akár hátul képzett

²⁵ A kazarantí, tau-yagí, döbyäzi gyűjtőpontokról származó adatok épp ebből a régióból származnak. Természetesen a 14. század utáni kipcsek nyelvi térségben voltak olyan történeti események, amelyek e közösség számára további helyváltoztatásokat eredményeztek.

²⁶ Kódváltás (code shifting) – szociolingvisztikai fogalom, ld. részletesebben Raymond Hickey, Contact and Language Shift. In: *The Handbook of Language Contact*. Ed. by Raymond Hickey. Chichester, 2013, 151–169. Nyelvtörténeti értelmezéséről bővebben ld. Sarah Grey Thomason–Terrence Kaufman, *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford, 1988, 37–64.

rövid *i* hang áll. Az elsődleges vagy másodlagos *i* előtt végbement *s* > *š* változást tükrözik a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai:

- a) ny.ótör. **sārīg* > **šiarīg* > **šarug* → őm. **šarug* 'sárga' > ma. *šār-ga* 'ua.'²⁷
ny.ótör. **sārīg* > **šiarīy* > VB₃ **šārī* 'fehér' > csuv. *šurā* 'fehér'²⁸
vö. k.ótör. *sarīg* 'sárga' >> tat. *sarī* 'sárga', bask. *harī* 'ua.'²⁹
- b) ny.ótör. **sipir* > **šipir* → őm. **šipir* 'seper'³⁰
ny.ótör. **sipir* > **šipir* > VB₃ **šipir* ~ **šipir*-, vö. csuv. *šāpār* 'seprű'³¹
vö. k.ótör. *sipir* 'felseper' >> tat. *sēbēr* 'seper', *šipīr* 'simít, összeseper',
bask. *hēpēr* 'felseper'³²

Mint a fenti példákon látjuk, a *si/si* > *š* változás rendszerszerűen tükröződik a csuvas nyelvben. De ismert volt a volgai bulgár nyelv egy másik középső nyelv-járásában is: egy 1307-ből származó feliraton olvasható a «*čerimsän šivna*» 'a Cseremszan vizébe' kifejezés³³ ahol a *šiv* 'víz' tő a keleti ótörök *suv* 'ua.' szó nyugati ótörök variánsát (**šiv*) őrzi. (A nyugati ótörök alak a magyarban szintén fennmaradt mint *šiu* > *šio*.³⁴)

A volgai bulgár nyelv központi nyelvjárásának e hangtani sajátosságát mutatja a tatár nyelv központi és szibériai nyelvjárásának különféle változataiban előforduló néhány alábbi lexéma is, amely szókezdő *šī*- hangkapcsolatot tartalmaz.

3.1. Tat. nyj. *širt* 'lószőr'

A *širt* szót a tatár nyelv központi nyelvjárásának egyes helyi változataiban jegyezték fel három különböző jelentéssel: az ecskeni nyelvjárásban 'lószőr', a nukratiban, permiben, zlatousztiban és a laesiben 'szegekkel vagy szűrő esz-közökkel kivert deszkalap, amely csepűfésülésre, kártolásra szolgál', a laesiben ezen kívül 'disznósörtéből készült kefe (дуңгыз сыртыннан да шүткә шикелле була шырт)' jelentéssel is bír.³⁵ A tatár irodalmi nyelvben nincs ismert megfelelője. 'Lószőr' jelentéssel fennmaradt a keleti ótörök nyelvjárás írásos emlékei-ben,³⁶ de a nyugati ótörökből is ismerjük *širt* alakban, amely azonos jelentéssel

²⁷ Róna-Tas-Berta, i. m., 691.

²⁸ Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics*, 225.

²⁹ Rifkat' G. Ahmet'janov, *Ėtimologičeskij slovar' tatarskogo jazyka*. II. Kazan, 2015, 145.

³⁰ Róna-Tas-Berta, i. m., 707.

³¹ Mihail R. Fedotov, *Ėtimologičeskij slovar' čuvašskogo jazyka*. Čeboksary, 1996, II. 447.

³² Ahmet'janov, i. m. II. 158.

³³ Farid S. Hakimzjanov, *Jazyk ėpitařij volžskih Bulgar*. Moszkva, 1978, 104.

³⁴ Bővebben ld. Róna-Tas-Berta, i. m., 728.

³⁵ *Tatar teleneņ zur dialektologik süzlege*. Kazan, 2009, 793.

³⁶ Vö. k.ótör. *sirt* 'serte'. *Drevnetjurksij slovar'*, 505; Clauson, i. m., 846.

tovább él a magyar nyelvben.³⁷ A csuvasban pedig megtaláljuk a nyugati ótörök szó rendszerszerű mai megfelelőjét: *šärt* 'serte'.³⁸ A tatár nyelvjárási változatok a nyugati ótörök *širt* 'serte' alakra vezethetők vissza, amely már tükrözi a *si>š* változást. A szó történetét a következőképpen képzelhetjük el:

ny.ótör. **širt*> *širt*> VB₂ *širt*> középkipcs. **širt*> tat. nyj. *širt*

3.2. Tat. nyj. *šibir*- és *šiwir*- 'seper'

Itt olyan igealakokról beszélünk, amelyek archaizmusként a kazanyi tatár nyelvterület peremvidékén, a szibériai dialektusokban éltek tovább: *šibir*- (szib. nyj.) 'letöröl; seper, összegereblyéz',³⁹ *šiwir*- (szib. nyj.) 'lesepri az asztalról a kenyérmorzsákat' (uo.). Szabályos tatár irodalmi nyelvi megfelelőjük a *sěbēr*- 'seper, kiséper, felseper',⁴⁰ amely a keleti ótörök *sipir*- 'kiséper' ige folytatása. A szibériai tatár nyelvjárási változatok viszont a nyugati ótörök szókezdő *š*-t őrzik, lásd a b) pont alatt felsorolt példákat a 32. oldalon.

A szóalakok történeti útja a következőképpen rekonstruálható:

ny.ótör. **sipir*-> *šipir*-> VB₂ **šipir*- ~ **šipir*-> középkipcs. **šipir*-> *šibir*-> tat. nyj. *šibir*- ~ *šiwir*- 'seper'

3.3. Tat. nyj. *širlan* a *waqširlan* 'bojtorjános mizsót' növénynevben

A vadon élő virág (*Lappula echinata* Gilib) tájnyelvi elnevezése a tatár nyelv központi nyelvjárásiának laesi változatában fordul elő.⁴¹ A tatár irodalmi nyelvben *širlan* 'bojtorjános mizsót; ragadós galaj',⁴² a baskírban *hırlan* 'bojtorjános mizsót',⁴³ a csuvasban pedig *sărlan* 'ragadós galaj',⁴⁴ a megfelelője. Valamennyi közvetlenül a középkipcsak **sirlan* alakból származik – a baskír szó genetikai alapon, a csuvas pedig mint jövevényszó. Judit Dmitrijeva a vadon termő növények csuvas népi elnevezéseinek történetét vizsgálva⁴⁵ a következőképpen magyarázza a kipcsak alakok etimológiáját: *sir*- 'ragaszt; egybefog, (szorosan) összezár'+*l* szenvedő igealak jele + a tatár fitonimákban előforduló *-an/-än*

³⁷ Bővebben ld. Róna-Tas-Berta, i. m., 723.

³⁸ Mihail I. Skvorcov, *Čuvaško–russkij slovar*. Moszkva, 1982, 613.

³⁹ *Tatar telenen zur dialektologik süzlege*, 791.

⁴⁰ *Tatarsko–russkij slovar*. Red. M. M. Osmanov. Moszkva, 1966, 472.

⁴¹ *Tatar telenen zur dialektologik süzlege*, 147.

⁴² Ld. *Tatarsko–russkij slovar*, 496.

⁴³ *Başkirsko–russkij slovar*. Red. Zinnur G. Uraksin. Moszkva, 1996, 753.

⁴⁴ Ld. Nikolaj I. Ašmarin, *Slovar' čuvaškogo jazyka*. XI. 277.

⁴⁵ Judit Dmitrieva, *Čuvašskie narodnye nazvanija dikorastuščih rastenij*. Debrecen, 2000, 80.

toldalék.⁴⁶ Nem mond ellent ennek az értelmezésnek Ahmetjanov álláspontja sem, amely 15 évvel később látott napvilágot.⁴⁷ (Ahmetjanov a tatár *širlğan* alakot is az etimológiai rokon formák csoportjába sorolja.) Ám a két szerző egyike sem ejt szót ezen növénynév keletkezésének koráról. Ez valóban nem könnyű kérdés, annál is inkább, mivel nem került elő írásos nyoma a 'ragaszt' jelentésű ótörök igeének. A tatár nyelvjárási alak *si>š* bulgár jegye azonban jelentősen megkönnyíti a probléma megfejtését. Minthogy a *si>š* változás az ótörök kor sajátossága volt (lásd fentebb), a tatár nyelvjárás *širlan* alakjának története könnyen rekonstruálható a következőképpen:

ny.ótör. **širlğan*> **širlğan*> VB₂ **širlan*> középkipcs. **širlan*> tat. nyj. *širlan*

Egyetlen kérdés maradt hátra: milyen kapcsolat lehet az idáig ismert ótörök írásos emlékekben nem szereplő **šir*- 'ragacsol' ige és a kínai eredetű ótörök *šir* 'festék, máz' főnév között. Minden bizonnyal hamarosan választ kaphatunk erre, ugyanis eddig kiadatlan, értékes keleti ótörök írott források várják nyomdai megjelenésüket.

On the contact linguistic status of some Volga-Bulgarian words in Kazan Tatar dialects

Klára AGYAGÁSI

In the paper, a historical and a theoretical overview of the reasons are given, why some special Bulgarian phonetic peculiarities could appear in the words of Kazan Tatar dialects. On some examples containing the result of the *si/si>š* change, the process is demonstrated, during which the speakers of the central dialect of the Volga Bulgarian language shifted their mother tongue and they started using the Middle Kipchak language keeping one special Bulgarian phonetic feature as substratum phenomenon.

⁴⁶ Az *-An* szuffixum a *-GAn* változata a középkipcsak írott emlékekben. A középkipcsak feljegyzések tanúsága szerint ez a képzővázlat az *-r*, *-l* tövű igékhez járult. Elsődleges szerepe a cselekvés kifejezése volt, idővel azonban ezt háttérbe szorította a melléknévi igenévi jelentés. Bővebben ld. Árpád Berta, *Deverbale Wortbildung im Mittelkipchakisch-Türkischen*. (Turcologica, 24.) Wiesbaden, 1996, 567–574.

⁴⁷ Ahmetjanov, i. m. II. 192.